

Lednogóra, 12 maja 2021 r.

**Stowarzyszenie Rewitalizacji
Zabytkowych Cmentarzy „Koimeterion”
ul. Grochowska 78/9, 60-335 Poznań**

W odpowiedzi na przeprowadzoną dyskusję o wytycznych dla ochrony zabytkowych cmentarzy przekazujemy podstawowe dobre praktyki w zakresie dziedzictwa przyrodniczego.

Opuszczone, nieużytkowane stare cmentarze tworzą obecnie specyficzne ostoje przyrody. W ostatnich latach rośnie w Polsce i na świecie liczba badań, które wskazują na wartość starych, nieczynnych, porzuconych, czy rzadko odwiedzanych cmentarzy w ochronie bioróżnorodności [Viktor Löki, Deák B., Lukács A. B., Molnár V. A. 2019. *Biodiversity potential of burial places e a review on the flora and fauna of cemeteries and churchyards*. Global Ecology and Conservation, 18, e00614] oraz ich znaczeniu w ochronie naturalnych siedlisk w krajobrazach rolniczych [Conroy. G. 2021. *Graveyards Are Surprising Hotspots for Biodiversity*. Scientific American. Biology].

Zalecenia zaczynamy od określenia i zachowania istniejących typów ekosystemów. W drugiej części przedstawiamy zalecenia do ochrony konkretnych grup organizmów. **Priorytetowymi** są zalecenia powiązane z przepisami ochrony gatunkowej roślin i grzybów oraz ochrony gatunkowej zwierząt, w tym ptaków (okres lęgowy ptaków), ssaków naziemnych i nadrzewnych (okresy hibernacji i rozrodu), nietoperzy, innych kręgowców (np. gadów) i bezkręgowców (np. chrząszczy). Zasady ochrony gatunkowej regulują szczegółowo rozporządzenia ministra właściwego do spraw środowiska. Wszystkie zalecenia są istotne z uwagi na dbałość o ochronę różnorodności biologicznej Polski, polegającą na zachowaniu miejsc szczególnie ważnych ze względu między innymi na obecność gatunków ginących - w tym umieszczonych na krajowych i regionalnych czerwonych listach gatunków [przykładowo Mirek Z., Zarzycki K., Wojewoda W., Szeląg Z. (red.). *Red list of plants and fungi in Poland*. W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków; Głowaciński Z. (red.) 2002. *Czerwona lista zwierząt ginących i zagrożonych w Polsce*. Instytut Ochrony Przyrody Polskiej Akademii Nauk, Kraków].

Pod względem terminów prowadzenia prac rewitalizacyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem okresu ochrony lęgów ptaków, zimowania ssaków i wiosennego wzrostu roślin, rekomendujemy realizację akcji porządkowych **po 15 lipca - pod warunkiem, że ornitolodzy nie wykażą na miejscu drugich lęgów ptaków - do października-listopada, gdy temperatury nie spadną poniżej +10 °C**. Inwentaryzacje natomiast można prowadzić przez cały rok.

A. WYTYCZNE NA POZIOMIE SIEDLISKOWYM

1. Zachowanie zastanej specyfiki ekosystemowej cmentarza

Należy wykonywać czynności porządkowania starych cmentarzy w sposób niezbędny dla utrzymania czytelnego założenia cmentarnego i kwater z grobami oraz pozostawianie obrzeży, nasadzeń drzew i krzewów w stanie spontanicznych zmian. Jest ważne zarówno dla możliwości utrzymania funkcji kulturowej, jak i przyrodniczej tych obiektów. **Dla zachowania dziedzictwa przyrodniczego należy określić strefy ekosystemów w obrębie cmentarza i jego bezpośrednim sąsiedztwie. Dalsze wytyczne pozwalają optymalnie zachować ich charakter. Poszczególne strefy można zakwalifikować w najprostszej formie jako części leśne (zadrzewioną, leśno-zaroślową, zaroślową) i łąkowe.** W pierwszej kolejności powinno się wykonywać prace polegające na usuwaniu śmieci, a dopiero w następnej kolejności realizować ingerencje poparte zaleceniami z wyników inwentaryzacji ekosystemów, roślin sadzonych kulturowo, rozmieszczenia i zasobów cennych gatunków roślin, zwierząt i grzybów. Ingerencja w krajobraz leśnych, leśno-zaroślowych i zaroślowych cmentarzy powinna być możliwie minimalna, aby nie dochodziło do przekształcenia takich miejsc w otwarte, całkowicie wykarczowane obiekty. Zalecane jest wyznaczenie (1) strefy ochrony kulturowej przy nagrobkach, kaplicach, gdzie priorytetem jest utrzymanie warstw kulturowych i wygodnego dostępu do nich (w tym wycinka nalotu, wrastających drzew), oraz (2) strefy przyrodniczej, która zachowuje pólzdziki charakter miejsca jako ostoju przyrodniczej. Ochrona siedlisk przyrodniczych jest umocowana prawnie w *Ustawie o ochronie przyrody* oraz w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie siedlisk przyrodniczych oraz gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty, a także kryteriów wyboru obszarów kwalifikujących się do uznania lub wyznaczenia jako obszary Natura 2000*. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest indywidualne dostosowanie zaleceń dla siedlisk,

które poparte będzie wizją terenową.

2. Zachowanie siedlisk leśnych - drzew i nalotu młodych drzew

W przypadku strefy leśnej należy zostawiać wszystkie wiekowe drzewa oraz całość lub część nalotu drzew, które zapewnią późniejszą ciągłość trwania drzewostanu. Wycięcie wielu drzew jest szkodliwe, gdyż powoduje zmniejszenie okapu koron i wystawia powierzchnię cmentarza na skokowe doświetlenie runa. Usuwanie nalotu i podrostu warto ograniczyć do ścisłej strefy kulturowej wokół nagrobków, bezpośrednio przy ważnych ścieżkach oraz wokół architektury cmentarnej. Z obecnością drzew i krzewów wiąże się nieodłącznie kwestia obecności ptaków, które wykorzystują drzewa i krzewy do budowania gniazd, a także nietoperzy, które wykorzystują dziuple drzew. Ewentualne wycinanie nalotu i/lub podrostu drzew oraz pielęgnacja krzewów powinny być przeprowadzane poza sezonem lęgowym ptaków i ograniczone do zabiegów niezbędnych dla zachowania funkcji kulturowej cmentarza. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest indywidualne dostosowanie zaleceń w zakresie drzew i ich podrostu, które poparte będzie wizją terenową.

3. Zachowanie siedlisk leśnych - ścióły i martwych gałęzek w runie

W części leśnej cmentarza należy zostawiać ściółę (opadłe liście, małe gałązki, obumarłe części roślin). Zachowanie ścióły sprzyja występowaniu gatunków leśnych i zapobiega wkraczaniu innych roślin, w tym ekspansywnych traw i pokrzywy. Warstwa liści i drobnych gałęzi jest także środowiskiem życia licznych bezkręgowców i kręgowców (płazów, ssaków np. jeży oraz często miejscem gniazdowania ptaków). W miejscach bogatych w ściółę znajdują miejsce do rozwoju grzyby chronione, czego przykładem może być ściśle chroniony gwiazdosz wzniesiony, a także grzyby ujęte na Czerwonej liście grzybów wielkoowocnikowych Polski, w tym m.in. gwiazdosze: czarnogłowy, prążkowany, długoszyjkowy, koronowaty, rudawy i inne. Warstwa ścióły ochrania także glebę przed wysychaniem i sprzyja magazynowaniu wody i węgla. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest indywidualne dostosowanie zaleceń w zakresie minimalizowania wygrabiania ścióły w strefach leśnych, które poparte będzie wizją terenową.

4. Zachowanie siedlisk leśnych - martwego drewna wielkowmiarowego (konarów, pniaków, posuszu)

Należy zostawiać martwe drewno – także wielkowmiarowe powalone kłody – w miejscach, gdzie

nie niszczą one wprost warstw kulturowych. Wskazane jest w przypadku porządkowania strefy kulturowej wokół nagrobków przenoszenie martwego drewna w inne miejsca w obrębie cmentarza. Można układać je zarówno w rozproszeniu (co zmniejszy jego widoczność), jak również na stosikach lub skupiskach. W takich miejscach znajdują schronienie (miejsce zimowania, a także rozrodu) jeże oraz inne kręgowce (np. gady, ptaki, ssaki). Martwe drewno jest ważne dla zachowania grzybów z nim związanych, które dodatkowo stopniowo rozkładając go uzupełniają w glebie próchnicę. Rozkładana materia to naturalny, wolnodziałający wieloskładnikowy nawóz dla roślin.

5. Zachowanie siedlisk leśnych – zarośli

Zarośla (zakrzaczenia, krzewy) powinny być pozostawiane co najmniej na obwodzie cmentarza, gdyż taka opaska (bufor) wpływa pozytywnie na utrzymanie leśnego mikroklimatu, stabilizując wilgotność, wpływ wiatru i temperaturę. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest indywidualne dostosowanie zaleceń w zakresie zarośli, które poparte będzie wizją terenową.

6. Zachowanie siedlisk otwartych – łąk, ziołorośli i muraw

W miejscach bezleśnych (łąki, ziołorośla, murawy) zaleca się koszenie 1-2 razy w roku w czerwcu oraz we wrześniu. Należy unikać intensywnego koszenia, stosowania herbicydów oraz sypania soli.

B. WYTYCZNE DLA GRUP GATUNKÓW

7. Zabezpieczenie gatunków, bytujących wśród drzew - lęgów ptaków, nietoperzy

Większość gatunków ptaków oraz nietoperze są objęte ochroną prawną. Nie wolno niepokoić ptaków w okresie lęgowym, który obejmuje okres od 1 marca do 15 października. Prace powinny być wykonywane po zakończeniu lęgów ptasich, gdyż inaczej grozi to opuszczeniem gniazd i porzuceniem ich lęgów. Wycinanie lub przycinanie drzew i krzewów powinny być przeprowadzane poza wyprowadzaniem lęgów przez ptaki. Przepisy o ochronie przyrody nie dopuszczają niszczenia gniazd ptasich oraz nie dopuszczają także płoszenia ptaków w całym terminie obejmującym okres lęgowy. Ochrona zawierząt jest umocowana prawnie w *Ustawie o ochronie przyrody* oraz w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie ochrony gatunkowej zwierząt*.

8. Zabezpieczenie kryjówek ssaków

Ochrona gatunkowa ssaków, w tym na przykład jeży, skłania do uważności w postępowaniu podczas porządków na starych cmentarzach. Często znajdują one miejsce zimowania w miejscach bogatych w ściółę. Podczas wygrabiania liści i porządkowania stert gałęzi istnieje zagrożenie zniszczenia siedlisk jeży. W przyzmacz liści mogą mieć one miejsca dziennego schronienia, żerowania, a w obecnej porze, w maju, nawet już rozrodu. Ze względu na charakter aktywności ssaków należy wstrzymać się z pracami, kiedy temperatura spada poniżej +10 °C. Ochrona zawierząt jest umocowana prawnie w *Ustawie o ochronie przyrody* oraz w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie ochrony gatunkowej zwierząt*.

9. Zabezpieczenie stanowisk cennych gatunków, w tym reliktyw kulturowych

Akcje porządkowe na starych opuszczonych cmentarzach powinny być poprzedzone inwentaryzacjami przyrodniczymi zasobów populacyjnych gatunków roślin, zwierząt i grzybów, ze szczególnym uwzględnieniem gatunków prawnie chronionych i reliktyw kulturowych. W przypadku występowania cennych mszaków, porostów i wątrobowców na nagrobkach zaleca się ich zostawianie, chyba że wprost zagrażają zachowaniu inskrypcji – to wymaga zazwyczaj porad specjalistów. Ochrona gatunków jest umocowana prawnie w *Ustawie o ochronie przyrody* oraz w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie ochrony gatunkowej zwierząt*, *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie ochrony gatunkowej roślin* i *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie ochrony gatunkowej grzybów*. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest indywidualne dostosowanie zaleceń w zakresie ochrony rzadkich i chronionych gatunków, które poparte będzie wizją terenową.

10. Zachowanie kompozycji gatunków rodzimych i oryginalnie nasadzonych

Należy unikać wprowadzania gatunków roślin ekspansywnych, które mogą zagrażać zachowaniu rodzimych gatunków spotykanych na cmentarzach lub wprowadzonych tam jako rośliny symboliczne. Dodatkowo należy unikać wprowadzania gatunków ozdobnych, które znacząco odbiegają od botanicznego charakteru starych cmentarzy. Ochrona rodzimych gatunków jest umocowana prawnie w *Rozporządzeniu Ministra Środowiska w sprawie listy roślin i zwierząt gatunków obcych, które w przypadku uwolnienia do środowiska przyrodniczego mogą zagrozić gatunkom rodzimym lub siedliskom przyrodniczym*. W przypadku każdego cmentarza zalecane jest

indywidualne dostosowanie zaleceń w zakresie ewentualnego wprowadzania nasadzeń, które poparte będzie wizją terenową w celu odszukania nasadzonych dawniej roślin symbolicznych oraz spontanicznie obecnych gatunków rodzimych.

Powyższe wskazówki mają charakter uniwersalny w swoim ogólnym założeniu. Dostrzegalnym efektem realizacji wskazań przyrodniczych będzie trwanie ostoje przyrody z roślinami zakwitającymi od wiosny przez kolejne pory roku (w tym sadzone dawniej gatunki symboliczne), z ptakami umilającymi to miejsce swoim śpiewem, z nietoperzami pełniącymi łącznie z ptakami niezwykle skuteczną rolę w zakresie zwalczania uciążliwych dla ludzi komarów, z grzybami, których owocniki ozdobią stare cmentarze - wiosną ubarwiając je np. czerwienią miseczek czarki austriackiej, a jesienią dekorując m.in. gwiazdzisto rozpostartymi ramionami gwiazdoszy. **W przypadku każdego obiektu rekomendujemy indywidualne przygotowanie planu ochrony** dostosowanego do lokalnych warunków oraz stanu zinwentaryzowanych zasobów (ich różnorodności, rozmieszczenia, wzajemnego powiązania).

- / -

Maciej Jędrzejczak

biolog, inwentaryzator

grupa Dzikie Dziedzictwo

- / -

Barbara Kudławiec

konsultacja mykologiczna

grupa Dzikie Dziedzictwo